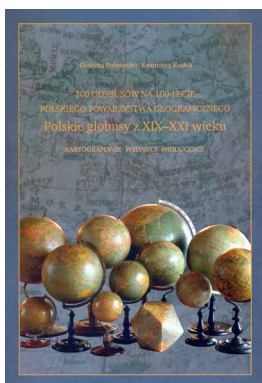


Grażyna Połuszejko, Kazimierz Kozica: 100 globusów na 100-lecie Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polskie globusy z XIX–XXI wieku. Kartografowie, wydawcy, producenci, Muzeum Lubelskie, Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne, Lublin–Warszawa 2018, ss. 255 [1], w tym katalog (ss. 157) + 100 fot. globusów

8 listopada 2016 r. w Kancelarii Sejmu RP złożony został wniosek o ustanowienie roku 2018 Rokiem Polskiej Geografii. Doceniając wkład geografów w budowę niepodległego państwa, w tym poznanie i określenie jego terytorium, 26 stycznia 2018 r. Sejm ogłosił stosowną uchwałę¹. Dla uświetnienia



obchodów Roku Polskiej Geografii zorganizowano w kraju szereg imprez, a zainaugurowały go uroczystości stulecia powstania Polskiego Towarzystwa Geograficznego (dalej: PTG) zorganizowane 27 stycznia 2018 r. w warszawskim Pałacu Staszica. Była to doskonała okazja do pogłębienia współpracy wielu środowisk, nie tylko geograficznych, dlatego przez cały rok kartografowie (w tym oczywiście kartografowie) przedsięwzięli wiele ciekawych inicjatyw.

Jedną z nich była otwarta 11 kwietnia w Muzeum Geodezji Warszawskiego Przedsiębiorstwa Geodezyjnego w Warszawie wystawa pt. „100 globusów na 100-lecie Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polskie globusy z XIX–XXI wieku.

Kartografowie, wydawcy, producenci”. Ekspozowano na niej polskojęzyczne globusy Ziemi i nieba znajdujące się w zbiorach kilku instytucji państwowych (gł. muzeum w Dworku Wincentego Pola w Lublinie) oraz prywatnych kolekcjonerów (gł. Ryszarda Formeli z Elbląga). Równie cenne i rzadkie eksponaty wypożyczone zostały z Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Muzeum im. Przypkowskich w Jędrzejowie, Fundacji Zbiorów Rodziny Sosenków w Krakowie i Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Pomysłodawcą wystawy i towarzyszącej jej publikacji było Muzeum Lubelskie w Lublinie, a współorganizatorem – Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne. Autorami scenariusza i kuratorami ekspozycji byli Grażyna Połuszejko i Kazimierz Kozica, a kuratorem technicznym – Anna Niedźwiadek. Ekspozycji towarzyszyła recenzowana tu publikacja książkowa, której główny zrąb (s. 65–227) stanowi katalog stu zgromadzonych na wystawie globusów.

Obok katalogu w recenzowanej publikacji znalazły się eseje przybliżające tematykę gromadzenia, badania, opracowywania muzealniczego oraz konserwacji globusów, a także ich znaczenia w dydaktyce geografii.

W otwierającym tom eseju *Wprowadzenie do wystawy* pokrótce omówiono historię powstawania kolekcji polskojęzycznych globusów, wspominając też o najcenniejszych eksponatach. Jako pierwszy i największy zaprezentowany został zbiór muzeum w Dworku Wincentego Pola. Kolekcja powstawała od 1984 r. dzięki staraniom i merytorycznej opiece Janiny Ewy Piaseckiej (1928–2016), która od 1978 r. była przewodniczącą Podkomisji

¹ Uchwała Sejmu RP z dnia 26 stycznia 2018 r. w sprawie uczczenia 100-lecia Polskiego Towarzystwa Geograficznego, „Kronika Sejmowa”, 54 (873), 2018, s. 16.

Kartografii Globusowej PTG we Wrocławiu. W 2004 r. z okazji 53. Zjazdu PTG w Lublinie otwarto wystawę prezentującą osiemdziesiąt globusów wyprodukowanych przed 2000 r. Obok zbiorów własnych muzeum zaprezentowane zostały wówczas eksponaty z Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Muzeum im. Przytkowskich, prywatnej kolekcji Wojciecha Nerlo z Warszawy i innych².

Jak już wspomniano, zasadniczą część publikacji stanowi *Katalog 100 polskich globusów w zbiorach muzealnych, bibliotecznych i prywatnych*, na który składają się omówienia globusów poprzedzone notą na temat elementów składowych każdego z opisów (to dobry zwyczaj, który bardzo ułatwia odczytywanie informacji). Po standardowych danych, jak tytuł, twórcy obiektu, technika wykonania, wymiary, datowanie powstania i literatura autorzy katalogu dodali specyficzne informacje, których dobór wynika z odmienności kolekcjonowania i stanu zachowania globusów w polskich zbiorach. Z powodu zniszczeń wojennych zachowała się w kraju niewielka liczba egzemplarzy obiektów wydanych przed 1945 r. Chociaż wielkości ich nakładów nie są znane, to wiadomo, że przetrwał tylko znikomy procent globusów używanych do nauki i zdobiących domowe biblioteki. Dlatego też gdy znane jest miejsce przechowywania dawnego obiektu – instytucja lub prywatna kolekcja – zamieszczono w opisach informację na ten temat wraz z proveniencją. Dopelnieniem treści tekstowej są ilustracje: zdjęcie całego globusa wraz z podstawą, zdjęcie tytułu wraz z notą wydawniczą, a często także legendą. Wydaje się jednak, że brakuje pokazania przy opisie każdego z globusów fragmentu mapy stanowiącej jego treść. Najwłaściwsze z punktu widzenia polskiego czytelnika wydawało by się pokazanie fragmentu prezentującego ziemie polskie i otaczających je sąsiadów. Takie

przybliżenia dałyby możliwość przeprowadzenia samodzielnej analizy, np. odnośnie do techniki wykonania obiektu, staranności generalizacji danych geograficznych i doboru informacji, co zapewne uatrakcyjniłoby publikację w oczach młodzieży, jak również badaczy dawnych kartografików.

Katalog podzielony został na trzy części: *Najstarsze polskie globusy – od połowy XIX wieku do zakończenia I wojny światowej*; *Polskie globusy z okresu po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku do wybuchu II wojny światowej w 1939 roku oraz z okresu II wojny światowej*, a także *Globusy wydane po II wojnie światowej*.

Obiekty zarejestrowano w układzie autorsko-chronologicznym. Część pierwszą katalogu rozpoczynają cztery globusy norymberskiej oficyny C. Abel-Klinger Kunsthandlung. Najwcześniejszy z nich to *Kula ziemiska do użytku w szkołach* w skali ok. 1:80 000 000, o średnicy 15 cm, datowany na lata 1852–1856, drukowany, jak podaje katalog, metodą litografii kolorowanej. W polskich zbiorach znane są tylko dwa egzemplarze i oba znajdują się na Uniwersytecie Wrocławskim. Chronologicznie drugi globus, datowany na lata 1855–1856, ma ten sam tytuł, ale wykonano go w większej skali, ok. 1:70 000 000, co przekłada się na 21 cm średnicy. Wyprodukowany został metodą litografii kolorowanej, z mosiężnym południkiem opasującym całą czaszę, w oryginalnym drewnianym koszu z równikiem podzielonym na miesiące oznaczone znakami zodiaku. Oba znane w Polsce egzemplarze przechowywane są w Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Maius. W katalogu *Globusy polskie* towarzyszącym wystawie w 2006 r. jej kuratorka Małgorzata Taborska datowała globus na lata 1840–1850, podając oprócz tego, że jest to miedzioryt (należy dodać, że ręcznie kolorowany) o średnicy czaszy 21 cm, a w artykule z 2006 uzupełniła te

² J.E. Piasecka, *Polskie globusy Ziemi z XIX i XX wieku*, Lublin 2004, s. 6–7.

informacje o skale: 1:40 000 000³. Piasecka podała natomiast, że średnica czaszy wynosi 18 cm⁴. Ponieważ występują tu pewne różnice, policzyłam, że skala globusa o średnicy 21 cm powinna wynosić ok. 1:60 000 000. Na wystawie w 2006 r. prezentowano ten obiekt w taki sposób, że można było zaznajomić się z treścią mapy (fotografia w katalogu nie jest wystarczająco czytelna).

Widziałam wówczas również, że na ziemiach polskich naniesiono nazwy trzech miast: „Warsz[awa]”, „Lwów” i „Wilno”, brakuje natomiast Krakowa. Amerykę Północną oznaczono zapisem: „POLNUC: AMERYKA”, a na jej terenie wydzielone zostały dwie jednostki polityczne – „Nowa Brytania” i „Stany Zjednoczone”. Uważam, że tego rodzaju informacje odczytane z dokumentu kartograficznego są bardzo pomocne w chronologicznym ustawianiu ich wariantów, gdy zawodzą datowania czynione na podstawie wiedzy o autorach i producentach.

Grupę polskojęzycznych globusów Jana Felkla i Syna wydawanych w Pradze oraz pobliskich Roztokach stanowi siedemnaście obiektów. Najwcześniejszy, datowany na rok 1861 lub 1862, ma średnicę 21 cm i skalę ok. 1:60 000 000, ale informacja o nim pochodzi jedynie z literatury, nie zachował się bowiem ani jeden egzemplarz. Na globusach Felkla nie umieszczano roku wydania, a ich datowanie okazało się bardzo skomplikowane. Sądzę, że po ponad trzydziestu latach badaczom udało się wreszcie dotrzeć do wiarygodnych źródeł, czyli katalogów wydawniczych firmy Felkla, noty bibliograficznej Karola Estreichera z 1870 r., a także innych publikacji⁵.



Fot. Fragment globusa „Kula ziemską do użytku w szkołach”, C. Abel-Klinger Kunsthandlung, 1855–1856 (fot. L. Szaniawska).
Źródło: Zbiory Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Maius

Najobszerniej próby datowania oraz ich podstawy podane zostały przez Małgorzatę Taborską w artykule *Globes and teaching...*, gdzie opisano 28 wyprodukowanych do 1914 r. polskojęzycznych globusów firmy Felkla, które przetrwały do dzisiaj w różnych polskich i zagranicznych kolekcjach.

Kolejne prawie osiemdziesiąt globusów opisanych w katalogu wyprodukowano po pierwszej wojnie światowej i są one reprezentowane w polskich zbiorach w większej liczbie egzemplarzy. W recenzowanym katalogu – najobszerniejszym z dotychczas wydanych – zawarte zostały opisy wszystkich globusów, natomiast we wcześniejszym – *Polskie globusy* z 2004 r. autorstwa Janiny Ewy Piaseckiej – nie opisywano każdego obiektu z osobna, ale omówiono w trzech rozdziałach kolekcje polskich globusów, a w tabelach wymieniono 12 przygotowanych przez różnych wykonawców przed 1939 r., 22 powstałe w Państwowym

³ M. Taborska, *Wystawa polskich globusów Ziemi w Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 38 (4), 2006, s. 368.

⁴ J.E. Piasecka, *Polskie globusy* (2004), s. 23.

⁵ Taż, *Polskie globusy Ziemi z XIX i XX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 11 (2), 1979, s. 61–62; W. Nerlo, *Nieznanne polskie globusy Ziemi*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 25 (4), 1993, s. 173–177; J.E. Piasecka, *Polskie globusy* (2004), s. 8–9; M. Taborska, *Globusy polskie. Polskojęzyczne globusy Ziemi 1840–2006. Wystawa czasowa. Collegium Maius 5 IX 2006 – 28 XI 2006* [katalog], Kraków 2006; taż, *Terminologia najwcze-*

śniejzych polskojęzycznych map globusowych, w: *Geografia na przestrzeni wieków. Tradycja i współczesność. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. E. Bilska-Wodecka, I. Sołjan, Kraków 2015, s. 215–223 (http://denali.geo.uj.edu.pl/publikacje,000208?&page=prgeogr&menu=3&nr=000208_29&brf=summary, dostęp: 12 października 2020); taż, *Globes and teaching aids manufactured by Jan Felkl company for the Polish market*, „Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum”, 4 (1), 2016, s. 97–110.

Przedsiębiorstwie Wydawnictw Kartograficznych, Fabryce Pomocy Naukowych i Spółdzielniach Rzemieślniczych oraz 79 ze zbiorów Dworku Wincentego Pola. Zawartość merytoryczna uzupełniona została 69 pozycjami literatury przedmiotu zamieszczonymi na końcu tekstu.

Dane zawarte w recenzowanym katalogu to suche fakty, mało przystępne dla przeciętnego czytelnika, dlatego dobrze się stało, że poprzedzono je tekstami wprowadzającymi w tę stosunkowo słabo znaną tematykę. Rozdział *Polskojęzyczne globusy z XIX–XXI wieku produkcji zagranicznej i krajowej* to wnikliwy szkic dziejów globusów z polskimi toponimami, które podzielono na części w taki sam sposób jak w przypadku katalogu. Jako pierwsze omówione zostały globusy firmy C. Abel-Klinger Kunsthandlung, a następnie opisano działalność czeskiej oficyny Jana Felkla i Syna, wyjaśniając przy okazji jej dość skomplikowane dzieje i datowanie poszczególnych praskich globusów. Omówienie tej części obiektów wystawowych kończy globus Ziemi Adolfa Manga⁶. Tak jak w katalogu, kolejną część rozpoczyna opisanie dość nietypowego globusa polityczno-gospodarczego, który wyprodukowany został w 1920 r. w Lipsku przez Paula Ratha i doczekał się trzech wznowień. Odnośnie do okresu międzywojennego zasygnalizowano produkcję globusów fizycznych przez wydawnictwo Pomocy Szkolnej H. Wajnera (1921–1924), Towarzystwo Akcyjne „Urania” (ok. 1924) oraz Katowicką Dostawę Szkolną „Kados” (1924), a także innych globusów, m.in. dwóch map globusowych autorstwa Eugeniusza Romera (montowanych w intro-ligatorni od 1934). Rozważania na temat dzieł Romera i Książnicy-Atlasu powtórzone zostały w dwóch częściach następnego rozdziału: *Globusy Książnicy-Atlas (1924–1939) i Polskiego Przedsiębiorstwa*

⁶ Szerzej opisany w: K. Kozica, *Nowy Globus Manga – nieznanymi polski globus z początku XX wieku*, „Polish Cartographical Review. Supplement w języku polskim”, 2 (1), 2017, s. 104–106.

Wydawnictw Kartograficznych im. E. Romera (1951 – lata osiemdziesiąte XX wieku). Tam też omówiono techniczne strony przekształcania firmy i przedstawiono jej kontrahentów.

Zamieszczone w tym rozdziale „najważniejsze polityczne wydarzenia i zmiany w nazwach oraz odkrycia geograficzne ułatwiające datowanie XIX i XX-wiecznych globusów” wydają się wielce pomocne dla wnikliwego czytelnika. Wymieniono m.in. uzyskanie niepodległości przez Argentynę (1818), przyłączenie Kalifornii do USA (1845), ukończenie Kanału Sueskiego (1869), zmianę nazwy Górnej Wolty na Burkina Faso (1984) itp. Wymienienie tych faktów historycznych (nawet jeśli ich lista jest niepełna) pozwala czytelnikowi zorientować się w rodzaju niezbędnych informacji do datowania powstania danego globusa. Z drugiej strony wystarczające mogą się wydawać ogólne wyjaśnienia, którymi Autor rozdziału poprzedza listę. Trochę inaczej zadaniem wyróżniania wariantów wydań globusów zajął się Wojciech Nerlo w artykule *Nieznane polskie globusy Ziemi* z 1993 r. W zarysie treści tego tekstu informuje on czytelnika: „Na podstawie własnej kolekcji autora – siedmiu polskojęzycznych globusów Ziemi (pięciu z czeskiej firmy Felkla i dwóch wydanych w Katowicach) [...] podjęto próbę ustalenia wskazówek, na podstawie których można określić w przybliżeniu daty produkcji polskich globusów firmy Felkla [...]”⁷.

Tematykę bezpośrednio związaną z globusami poruszają kolejne dwa rozdziały – *Globusy w dydaktyce geografii* oraz *O konserwacji globusów ze zbiorów Muzeum Lubelskiego*. Autorki zawarły w nich wiele ciekawych spostrzeżeń – częściowo zapożyczonych z literatury, a częściowo wynikających z własnej praktyki. W obu rozdziałach zabrakło jednak przypomnienia krakowskiej wystawy z Collegium Maius pt. „Globusy polskie. Polskojęzyczne

⁷ W. Nerlo, *Nieznane polskie globusy*, s. 172.

globusy Ziemi 1840–2006”, na której obok eksponatów ustawione zostały tablice z tekstami, które bez zmian przedrukowano jako rozdziały w niniejszej publikacji. Teksty autorstwa Małgorzaty Taborskiej przybliżyły stosowanie globusów w dydaktyce oraz ich konserwację przez Małgorzatę i Wiesława Faberów ze słynnej warszawskiej Pracowni Konserwacji Dzieł Sztuki, którzy w swoim czasie podjęli się konserwacji najcenniejszych globusów z muzeum w Dworku Wincentego Pola⁸.

Bezpośrednio potem następuje rozdział *Varia, Planigloby i przedstawienia sfer armilarnych oraz globusów Ziemi i nieba* – jak się wydaje, wykonany w ostatniej chwili, niedokończony i sztucznie przyczepiony do katalogu. Zawiera on opis jednej tablicy z planiglobami *Zachodnia Półkula* i *Wschodnia Półkula* narysowanymi przez Blasiusa Kozenna i wydanyymi w 1874 r. w Wiedniu przez Edwarda Hölzela. Do rozdziału dołączone zostały dwie opatrzone łacińskimi opisami grafiki przedstawiające obrazy globusów i sfer armilarnych: pierwszy autorstwa Johanna Baptisty Homanna, a drugi – Matthäusa Seuttera. Nie mają one jednak wiele wspólnego z tematyką katalogu, a kryterium ich wyboru spośród dziesiątków podobnych grafik, które w XVIII i XIX w. zamieszczano w atlasach francuskich, angielskich i niemieckich, jest niejasne. Merytorycznym uzasadnieniem obecności tych opisów byłoby na przykład to, że są wyjątkowo cennymi polskojęzycznymi globusami, które zaginęły w przeszłości i jedynym dowodem ich istnienia są właśnie te grafiki. Nie odnajdujemy jednak w tekście takich informacji, więc wydaje się, że jedynym powodem, dla którego zostały tam

zamieszczone, jest możliwość zatytułowania rozdziału *Varia* zamiast *Varium*.

W końcowej części publikacji znalazły się opracowane przez Grażynę Połuszejko i Małgorzatę Taborską biogramy polskich kartografów – autorów map globusowych: Jana Walerego Jędrzejewicza (1835–1887), Mirosława Sucheckiego (1843–1912), Eugeniusza Mikołaja Romera (1871–1954), Gustawa Wuttkego (1887–1975), Andrzeja Lorentskiego (1914–1988), Władysława Milata (1911–1954), Wojciecha Walczaka (1916–1984), Franciszka Uhorczaka (1902–1981), Stefanii Gurby z domu Sakławskiej (1930–2010)⁹, Władysława Pawłaka (1931–2016) oraz Antoniego Szymanka (ur. 1934). Biogram Janiny Ewy Piaseckiej (1928–2016), który napisał Egbert Piasecki, zamieszczono natomiast wraz z jej fotografią po karcie tytułowej publikacji poświęconej tej znakomitej badaczce globusów i twórczyni kolekcji w muzeum w Dworku Wincentego Pola.

Biogramy twórców globusów – jak napisano wyżej, bardzo potrzebne w niniejszej publikacji – zostały jednak niestarannie zredagowane, wobec czego znalazły się w nich drobne, acz liczne uchybienia. Na przykład omawiając działalność Władysława Pawłaka, napisano: „Od 1998 do 2011 roku pełnił funkcję Przewodniczącego Komitetu Redakcyjnego »Polskiego Przeglądu Kartograficznego«”, gdy tymczasem była to Rada Redakcyjna.

Spis literatury występuje w recenzowanym katalogu w czterech miejscach (po niektórych rozdziałach): po eseju *Zarys historii globusów i ich datowanie* – 20 pozycji, po eseju *Polskojęzyczne globusy z XIX–XXI wieku produkcji zagranicznej i krajowej* – 25 pozycji, po eseju *Globusy w dydaktyce geografii* – 2 pozycje, a na końcu książki, przed wykazem map i spisem treści – 59 pozycji¹⁰. W tych czterech zestawieniach wymieniono wiele cennych

⁸ Obecnie zmieniono prezentację plansz pokazywanych wówczas na wystawie, ale na stronie internetowej nadal widnieją przygotowane w 2006 r. teksty, np.: *Książnica-Atlas, dzieło prof. Eugeniusza Romera* (w recenzowanej publikacji s. 49–50). Por. *Firmy produkujące polskojęzyczne globusy w XIX wieku; Firmy wydające globusy w XX wieku*, „Rozwój Myśli Geograficznej w Polsce” (<http://www.rmg.maius.uj.edu.pl/firmy>, dostęp: 12 października 2020).

⁹ Ten biogram napisali Krzysztof Kałamucki i Grażyna Połuszejko.

¹⁰ Piasecka powołała się w swoim tekście na 69 pozycji. Por. J.E. Piasecka, *Polskie globusy* (2004), s. 30–31.

publikacji na temat globusów wydanych później niż katalog Piaseckiej, np. *Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera. Katalog* (2004); *Globusy polskie. Polskojęzyczne globusy Ziemi 1840–2006* (katalog; 2006); sześć artykułów Ludvíka Muchy o czeskich globusach (1973–1990); a także książkę Evy Novotnej pt. *Jan Felkl & syn továrna na glóby* (2017) i artykuł Małgorzaty Taborskiej *Terminologia najwcześniejszych polskojęzycznych map globusowych* (2015). Kilka z nich to jednak publikacje o tematyce ogólnej, jak 21 tom *Wielkiej encyklopedii PWN* oraz książki, które są co prawda bliższe tematycznie, bo dotyczą historii kartografii, ale informacji o polskich globusach znajdziemy w nich nie więcej niż dwa akapity, jak w tomach 1–4 *Toolley's dictionary of mapmakers* (1999–2004), albo wręcz nie znajdziemy ich wcale, jak w przypadku pracy *Świat Ptolemeusza. Włoska kartografia renesansowa w zbiorach Biblioteki Narodowej* pod redakcją Tomasa Płóciennika i Mikołaja Baliszewskiego (2012), a także dwóch tekstów Kazimierza Kozicy – *Dantiscum emporium totius Europae celeberrimum. Gdańsk i Bałtyk na mapach* (2004) oraz *Europa, Polska,*

Warszawa na przestrzeni wieków w geodezji i kartografii (2015).

W literaturze do eseju *Zarys historii globusów i ich datowanie* podano m.in. pozycję Kazimierza Kozicy *Norymberska oficyna wydawnicza Johanna Baptisty Homanna i jego spadkobierców 1702–1848*¹¹, w której nie ma mowy o globusach polskojęzycznych. Autor eseju pisze, że słynna norymberska oficyna „oferowała ponad tysiąc różnych pozycji, od planów miast [...]”, ale jej jedyne globusy to „tzw. globusy kieszonkowe z ok. 1750 r. o średnicy 6,5 cm, dziś bardzo rzadkie” (s. 31). Cytowana notatka nie mówi nic więcej o interesujących nas obiektach, więc wydaje się, że została umieszczona w *Polskich globusach z XIX–XXI wieku* niepotrzebnie.

Ta bardzo pożyteczna publikacja z wnikliwą analizą i udaną syntezą wciąż jeszcze mało zbadanego tematu polskojęzycznych globusów wydawanych od połowy XIX do początku XXI w. nie została, niestety, poddana starannej redakcji naukowej. Szkoda. ■

Lucyna Szaniawska
(Warszawa)

¹¹ K. Kozica, *Norymberska oficyna wydawnicza Johanna Baptisty Homanna i jego spadkobierców 1702–1848*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 35 (2), 2003, s. 130–133.